

Кременева Т. В.

Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара

НАПРЯМИ ДОСЛІДЖЕНЬ КОГНІТИВНОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ

У статті розглядаються етапи становлення когнітивної науки у світі, розвиток якої в Україні відображений у лінгвоконцептології та когнітивній ономасіології. Лінгвоконцептологія зосереджена на вивченні терміна «концепт» як основної одиниці пізнання людиною світу. Висвітлюється проблема дефініції концепту, його структури, специфіки й ролі концептуального аналізу в побудові концептуальної моделі. Когнітивний аспект ономасіології (теорії номінації) розглядає механізми появи нових найменувань слів. Простежується роль ономасіологічної структури та мотивації в моделюванні номінативного процесу. Розвиток когнітивної науки в Україні уможливує адекватний процес сприйняття, обробки й інтерпретації інформації для подальшого накопичення знань у процесі опанування спеціальності.

Ключові слова: когнітивна наука (когнітологія), лінгвоконцептологія, концепт, когнітивна лінгвістика, когнітивна ономасіологія, номінація, ономасіологічна структура, мотивація.

Постановка проблеми. Знання й інтелект людини мають безпосередній зв'язок із використанням мови. Одним із інструментів набуття знань є когнітивна наука (когнітологія). Передумовами виникнення вважаються герменевтичні науки про розуміння та інтерпретацію текстів і лінгвістичні надбання В. Гумбольдта, в яких висувалася гіпотеза про взаємозв'язок мови й мислення. Мова є посередником між людиною та зовнішнім світом. Людина може пізнавати навколишній світ лише за участю мовленнєвих процесів, які є об'єктом дослідження когнітивної науки.

Поява електронних носіїв інформації в США в 50-х роках ХХ століття стала причиною становлення й розвитку когнітології. Інтерес у дослідженні становить мислення, де головним питанням є процеси сприйняття та переробки інформації в мозку людини, який порівнюється з електронними обчислюваними машинами через здатність сприймати й обробляти інформацію за декілька секунд.

Когнітологія є «галуззю міждисциплінарного дослідження пізнання, яку можна розуміти як сукупність процесів надбання, зберігання й використання знань живими та штучними системами» [4, с. 19–20]. Міждисциплінарність виражається у зв'язку із суміжними науками, які сприяли становленню науки. На формування вплинули такі дисципліни, як філософія свідомості, лінгвістика, антропологія, нейронаука, експериментальна психологія пізнання та штучний інтелект. Синтез спеціальностей забезпечує розуміння функціонування людської свідомості й розуму.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Основними представниками когнітивістики є Дж. Лакофф, Р. Лангакер, Ч. Філмор, А. Гольдбергер, Ж. Фоконьє. Вивченню науки на пострадянському просторі присвячені праці В. Карасика, О. Воробйової, О. Кубрякової. Дослідженням лінгвоконцептології як одного з напрямів когнітивної науки в Україні займалися Ю. Степанов, А. Маслова, Й. Стернін, З. Попова, В. Карасик. Ономасіологічний і когнітивний підходи у вивченні номінативної теорії застосували О. Селіванова, К. Філатова та інші.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація знань щодо когнітивної науки у світі й, зокрема, в пострадянських країнах, визначення об'єкта і предмета лінгвоконцептології та ономасіології.

Виклад основного матеріалу. У 1957 році у світ вийшла стаття Дж. Лакоффа та Г. Томпсона «Представляємо когнітивну граматику», яка вводить нове поняття «когнітивна граматику» в когнітологію. У 1987 році термін з'являється в першому томі підручника «Основи когнітивної граматики» дослідника Р. Лангакера. Когнітивна граматику передувала появі когнітивної лінгвістики. Вона описує граматичну структуру мови, формування якої залежить від процесів пізнання світу, сприйняття, пам'яті, мислення, систем інтерпретації та переробки інформації людиною. Граматику мови певного етносу відображає ментальні й мисленнєві процеси у свідомості. Становлення когнітивної лінгвістики як одного з напрямів когнітивної

науки відбулося на Міжнародному симпозиумі в 1989 році в німецькому місті Дуйсбург. Був виданий журнал «Когнітивна лінгвістика» і створено асоціацію когнітивної лінгвістики.

Когнітивна лінгвістика вивчає мову «як засіб отримання, зберігання, обробки, переробки й використання знань і спрямована на дослідження способів концептуалізації й категоризації певною мовою світу дійсності та внутрішнього рефлексійного досвіду» [11, с. 372]. Людина отримує знання з навколишнього світу за допомогою процесів концептуалізації й категоризації.

Концептуалізація бере участь у формуванні задіяних концептів у пізнанні світу, які як носії певної культури впливають на створення людського світогляду. Набір концептів утворює концептуальну систему (концептуалізацію) зі структуруванням та упорядкуванням знань про світ, що є результатом формування ментальності народу.

Категоризація є «механізмом виведення в структурах мислення, який передбачає об'єднання предметів і явищ у відповідні класи як рубрики досвіду, сформовані шляхом пізнавальної діяльності людини» [6, с. 99]. Для виокремлення необхідної інформації та структурування в категорії з акумулюванням знань і досвіду застосовуються такі когнітивні системи, як порівняння, аналогія й ототожнення. Сприйняття, відбір і переробка інформації відбувається під час виявлення тотожних ознак порівняльними методами. Зарахування знань до певного класу або групи спрощує процес набуття життєвих і професійних знань.

Об'єктом дослідження когнітивної лінгвістики та когнітології є когніція як результат синтезу «психічних структур і процесів, які охоплюють усю людську пізнавальну діяльність» [7, с. 256]. У дослідженнях деяких когнітологів наявна теорія про центричність мови, оскільки процес пізнання неможливий без мови. Взаємозалежність когніції та мовленнєвих процесів сприяє зарахуванню двох понять до об'єктів когнітивної науки.

На пострадянському просторі когнітологія зароджується в 90-х роках ХХ століття. Публікація в 1996 році наукової роботи «Краткий словарь когнитивных терминов» О. Кубрякової в Москві визначив перспективи подальших досліджень когнітивної науки в Росії. Цей напрям лінгвістики розглядався не тільки як «наука з точним уявленням стосовно проаналізованих об'єктів, а і як «парасольковий термін», що включає дисципліни для реалізації особливої міждисциплінарної програми та вивчення пов'язаних процесів зі знаннями та інформацією» [6, с. 114]. Когнітоло-

гія взаємодіє з іншими суміжними дисциплінами (когнітивна психологія, психологія, філософія) задля реалізації процесів кодування інформації та трансформації в знання. Недавнє виникнення когнітології в Україні й недостатнє її вивчення вказує на повільний розвиток науки на теренах українських досліджень. Дослідження когнітивної науки в Україні відображено в ракурсі лінгвоконцептології та ономаціології.

Виникнення лінгвоконцептології відбулося разом зі становленням когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології. Досліджуються «концепти, їх зміст, еволюція, взаємозв'язок у рамках тих чи інших концептосфер або концептосистем через численні відгалуження лінгвоконцептологічної науки, які пересікаються між собою» [2, с. 55].

Одиницею лінгвоконцептуального дослідження є концепт, який як носій певної культури відображає свідомість і мислення етносу. Розвиток лінгвоконцептології сповільнений через багатозначність терміна «концепт».

У наукових працях російських учених концепт розглядається як «згусток культури у свідомості людини, у вигляді чого культура входить у ментальний світ людини» [13, с. 46]. Набуття знань відбувається за допомогою зафіксованих концептів у крилатих виразах, прислів'ях, приказках і текстах, у яких відображена культурна пам'ять народу.

Іншими основними дефініціями концепту, які подаються вченими в дослідженнях, є «багатомірне ідеалізоване формоутворення, закріплене в значенні будь-якої мови» [8, с. 82], «семантичне утворення, для якого характерна визначена лінгвокультурна специфіка» [9, с. 143], «одиниця, яка належить свідомості, детермінується культурою та відображається в мові» [12, с. 63], «термін, який слугує для пояснення ментальних і психічних ресурсів людської свідомості» [5, с. 6], «оперативна змістова одиниця пам'яті, що відображена в людській психіці» [10, с. 5], «основна одиниця обробки, зберігання та передачі інформації» [9, с. 141].

На основі вищезазначених дефініцій можна стверджувати, що концепт (лінгвоконцепт) є основною одиницею лінгвоконцептуальної науки, який закріплений у свідомості й мові певного народу або індивіда з відображенням їхньої свідомості й ментальності. Задіяність лінгвоконцепту в обробці, зберіганні та передачі інформації доводить його причетність до процесу формування й набуття знань. Основні завдання лінгвоконцептології полягають у «розмежуванні концепту та

поняття, встановленні його залежності від засобів мовної вербалізації, класифікації за способами формування, з'ясуванні структури та специфіки й аналізу концептів» [1, с. 66].

Питання відокремлення терміна «концепт» від «поняття» залишається дискусійним натеper, оскільки в лінгвістичних дослідженнях вони нерідко сприймаються як синоніми.

Дефініція «поняття» має більш просту структуру із цілеспрямованим створенням за участю людського логічного мислення. Концепти «існують самі по собі, реконструкція яких відбувається з тим чи іншим рівнем впевненості або невпевненості» [3, с. 38]. Вони відображають культуру та мислення певного народу з вираженням його цінностей, переживань, асоціацій, досвіду і знань. Поняття є універсальним і незалежним від культурної та національної специфіки, тоді як концепт представляє менталітет і поведінку окремого індивіда або нації.

У свідомості концепти формуються на основі вербального й невербального спілкування. Попри існування невербальних концептів (міміка, жести, рухи), вираження концептів відбувається за допомогою мовних засобів. Етап вербалізації проходить через набуття власних найменувань, які інформують про структуру та специфіку концепту. Вони не можуть існувати поза мовою, а залежність концепту вказує на неможливість розуміння культури народу без мовних засобів.

Невирішеною залишається проблема структурування концепту. Ключовими критеріями є «сфера існування або актуалізації, зміст, універсальність, місце в ієрархії, рівень варіативності» [2, с. 60]. Концепти існують у мові (мовні концепти), тексті (текстові), дискурсі (дискурсивні), в художній картині світу автора (художні) та в мові й культурі народу (лінгвокультурні).

Зміст концепту має багатопланову складну структуру, яка може бути різною внаслідок постійного розвитку мови, змін у суспільстві та чуттєвого досвіду індивіда. Основними складниками є «образний, понятійний і ціннісний компоненти» [5, с. 10]. Концепт містить певний образ, який відображає характерні особливості індивіда, професійної групи або етносу. Понятійний компонент активізує процес сприйняття й інтерпретації інформації. Ціннісний складник містить культурні надбання окремого народу.

Лінгвоконцептологія розглядає питання реконструкції та моделювання концептів. Вивченням методики моделювання займається концептуальний аналіз, мета якого полягає у визначенні спе-

цифіки, пізнання й сенсу концепту в мові та свідомості, проте єдиний алгоритм моделювання досі не виявлений.

Згідно з точкою зору українських науковців, у процесі концептуального аналізу визначається «референтна ситуація на основі текстових матеріалів, до якої належить концепт» [9, с. 173]. Ключем розуміння особливостей концепту є місцезнаходження в тексті й ситуативність. Вивчення етимології слова в енциклопедичних і лінгвістичних словниках сприяє встановленню місця концепту в мовній картині світу й національній мовній свідомості, визначає належність до певного етносу. Специфіка концептів залежить не тільки від ситуації, а й від контексту текстового матеріалу (поетичного, наукового), в якому вони розташовані.

Отримані результати зіставляються з аналізом «асоціативних ядерних зв'язків і формують висновки про смисловий зв'язок концепту» [9, с. 175]. Необхідно враховувати зв'язки різних пізнавальних механізмів свідомості з концептами для визначення їх місця в мисленнєвому просторі мовного носія. Асоціативні зв'язки допомагають виявити основні елементи під час побудови асоціативного поля.

Розроблена й апробована методика аналізу мовних одиниць, яка репрезентує у мові концепти, включає побудову «номінативного поля концепту» [10, с. 5]. До визначених мовних засобів номінації концептів і формування номінативного поля належать синоніми, фразеологізми та паремії в лексикографічних словниках. У разі виявлення когнітивних ознак, що формують концепт як ментальну одиницю процесу інтерпретації, піддаються аналізу результати опису семантики мовних засобів, до яких належать знання, вірування, цінності, уявлення й ментальні образи етносу. Когнітивний опис «верифікується носіями мови» [10, с. 6–7] під час перевірки змісту і структури концепту задля встановлення відповідності відображення у свідомості. Попри необов'язковість, актуальність верифікації проявляється під час змін у мові й навколишньому середовищі. У науці прийнято презентувати концепти в «схематичному вигляді» [10, с. 7], де результатом аналізу є побудова моделі з визначенням найсуттєвіших характеристик концепту.

Дослідження вказують на такі основні етапи концептуального аналізу, як аналіз мовних засобів за допомогою лексикографічних джерел, компонентний і дескриптивний аналіз семантики мовних засобів і встановлення ситуативності в

тексті, вивчення походження концепту, зіставлення результатів з асоціативними зв'язками та представлення когнітивних ознак формування концепту в схематичному вигляді. Дефінітивний, компонентний, етимологічний, контекстуальний, порівняльний та інтерпретативний методи беруть участь у виокремленні когнітивних ознак концепту.

Поява нових понять, які потребують найменувань, стала поштовхом до розвитку ономасіології. Термін «ономасіологія» (теорія номінації) введений у науковий обіг у 1962 році чеським ученим М. Докулілом для позначення процесу найменування предметів або явищ. Об'єктом вивчення ономасіології є «номінативні структури мовних знаків», а предметом – «їх проекція на значення і структури знань про позначене» [11, с. 140]. Увагу звернено на структуру, зміст, найменування та процеси творення нових слів.

В Україні виокремився когнітивно-ономасіологічний підхід до вивчення номінації слів, завдання якого полягає в «з'ясуванні когнітивних механізмів породження найменувань, поясненні зв'язку ономасіологічної структури зі структурами знань про позначене, аналізі мотиваційних типів комуникативних одиниць різного статусу шляхом введення нового розуміння терміна «мотивація» та ролі ономасіологічної структури в когнітивній теорії номінації» [11, с. 158].

До когнітивних механізмів породження найменувань належать моделювання ономасіологічних процесів і ментальні операції конструювання, мапування й висвітлення. Знання як продукт пізнання формують ономасіологічну структуру, від якої залежить поява найменування.

Для моделювання номінативного процесу застосовують когнітивно-ономасіологічний аналіз, етапи якого полягають в «інтерпретації ономасіологічного структури та концептуального моделювання структури знань про позначене або її фрагмент» [11, с. 147]. Моделювання починається з надходження інформації зі світу під час сприйняття й інтерпретації із залученням таких психічних процесів, як відчуття, почуття, мислення, інтуїція і трансценденція. Інформація уможливорює інтерпретацію ономасіологічної структури шляхом установлення ономасіологічної ознаки (мотиваторів), ономасіологічного

базису (словотворчого форманта) і предиката-зв'язки. Внутрішня форма мотивованого знака визначає зв'язок між ономасіологічною структурою та позначеним. Знання про позначене набуваються під час пізнання світу або упорядкування внутрішнього досвіду. Структура найменування і знання про позначене сприяють виявленню мотивації для переходу до другого етапу когнітивно-ономасіологічного аналізу.

Ономасіологія вивчає проблему мотивації найменування, яка дефініціюється як «відношення між концептом або значенням мовної форми та фрагментом цього значення, об'єктивованого в «тілі знака» [14, с. 132], яке спирається на метонімію й метафору. Формуванню сприяє відбір мотиваторів шляхом установлення семантичного зв'язку з номінативними одиницями.

У створенні мовного знака простежується роль ментальних операцій конструювання, мапування та висвітлення. Конструювання через внутрішню форму активізує людське пізнання і сприйняття. Уявлення про навколишній світ виникає в процесі мапування. Когнітивна операція «висвітлення» визначає внутрішню структуру номінації, тобто ономасіологічний базис, ономасіологічну ознаку та предикат-зв'язку.

Висновки і пропозиції. Розвиток когнітивної науки в Україні простежується в лінгвоконцептології й когнітивній ономасіології. Лінгвоконцептологічна наука зцентрована на вивченні терміна «концепт». Інтерес викликає дослідження концептуальної структури й аналітичних методів у процесі моделювання для залучення інформації з навколишнього світу. Ономасіологія в когнітивному ракурсі дає змогу простежити механізми створення і сприйняття нових найменувань людиною. Когнітивно-ономасіологічний аналіз визначає ступінь мотивації номінації та бере участь у створенні когнітивно-ономасіологічної моделі для визначення механізмів породження найменувань.

Когнітивні напрями в Україні заслуговують на ретельне вивчення як пізнавальні інструменти, які дають змогу збирати, переробляти та використовувати дані з навколишнього світу. У подальшому когнітивні дослідження можуть бути спрямовані на визначення ономастичних особливостей у межах певних фахових знань.

Список літератури:

1. Вільчинська Т. П. Лінгвоконцептологія як нова наукова дисципліна поліпарадигмального типу. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія «Мовознавство»*. 2014. № 2. С. 64–68.

2. Воробйова О. П. Концептологія в Україні: здобутки, проблеми, прорахунки *Вісник КНЛУ. Серія «Філологія»*. 2011. № 2. С. 53–64.
3. Демьянков В. З. Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке. *Вопросы филологии*. 2001. № 1. С. 35–47.
4. Завьялова М. П. Когнитология как метанаука в структуре когнитивистики. *Вестник ТГУ. Серія «Философия. Социология. Политология»*. 2010. № 2. С. 18–22.
5. Карасик В. И. О категориях лингвокультурологии. *Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности*. 2001. С. 3–16.
6. Краткий словарь когнитивных терминов / Е. С. Кубрякова, В. З. Демьянков, Ю. Г. Панкрац, Л. Г. Лузина. Москва: Филол. ф-т МГУ им. М. В. Ломоносова, 1997. 245 с.
7. Кубрякова Е. С. Язык и знание. На пути получения знаний о языке: части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира. Москва: Языки славянской культуры, 2004. 556 с.
8. Ляпин С. Х. Концептология: к становлению подхода. *Язык и этнос: Российская лингвокультурология. Тексты*. Москва, 2012. 73–99 с.
9. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика: учеб. пос. Минск: ТетраСистемс, 2008. 272 с.
10. Попова З. Д., Стернин И. А. Понятие «концепт» в лингвистических исследованиях. *Воронеж «Истоки»*. 1999. С. 4–5.
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: підручник. Полтава: Довкілля-К, 2008. 711 с.
12. Слышкин Г. Г. От текста к символу: лингвокультурные концепты прецедентных текстов в сознании и дискурсе. Москва: Academia, 2000. 128 с.
13. Степанов Ю. С. Константы: Словарь русской культуры. Москва: Академический проект, 2004. С. 42–67.
14. Філатова К. О. Теоретичні основи номінативних процесів лексики: когнітивні засади. *Науковий вісник ДДПУ ім. І. Франка. Серія «Філологічні науки. Мовознавство»*. 2017. № 8. С. 130–134.

НАПРАВЛЕНИЯ ИССЛЕДОВАНИЙ КОГНИТИВНОЙ НАУКИ В УКРАИНЕ

В статье рассматриваются этапы становления когнитивной науки в мире, развитие которой в Украине отражено в лингвоконцептологии и когнитивной ономазиологии. Лингвоконцептология сосредоточена на изучении термина «концепт» как основной единицы познания человеком мира. Освещается проблема дефиниции концепта, его структуры, специфики и роли концептуального анализа в построении концептуальной модели. Когнитивный аспект ономазиологии (теории номинации) рассматривает механизмы появления новых наименований слов. Прослеживается роль ономазиологической структуры и мотивации в моделировании номинативного процесса. Развитие когнитивной науки в Украине делает возможным адекватный процесс восприятия, обработки и интерпретации информации для дальнейшего накопления знаний в процессе освоения специальности.

Ключевые слова: когнитивная наука (когнитология), лингвоконцептология, концепт, когнитивная лингвистика, когнитивная ономазиология, номинация, ономазиологическая структура, мотивация.

RESEARCH AREAS OF COGNITIVE SCIENCE IN UKRAINE

The article deals with the stages of cognitive science in the world, whose development in Ukraine is reflected in linguoconceptology and cognitive onomasiology. Linguoconceptology is focused on the study of the term "concept" as the basic unit of cognition. The problem of the concept definition, its structure, specific nature, and the role of the conceptual analysis in the construction of a conceptual model are highlighted. The cognitive aspect of onomasiology (theory of nomination) considers the mechanisms of the emergence of new word names. The role of onomasiological structure and motivation in modeling nominative processes is traced. The development of cognitive science in Ukraine enables an adequate process of information perception, processing and interpretation for further knowledge accumulation in the process of skills development.

Key words: cognitive science, linguoconceptology, concept, cognitive linguistics, cognitive onomasiology, nomination, onomasiological structure, motivation.